

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het kind centraal. De verbreiding van het burgerlijk gezinsideaal

Regt, Ali de

Citation

Regt, A. de. (1998). Het kind centraal. De verbreiding van het burgerlijk gezinsideaal. *Leidschrift : Nederland Omstreeks 1900*, 14(December), 7-22. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72896>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72896>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het kind centraal. De verbreiding van het burgerlijk gezinsideaal

Ali de Regt

De twintigste eeuw is wel de 'eeuw van het kind' genoemd.¹ Kinderen zijn in de afgelopen honderd jaar een steeds centralere plaats gaan innemen binnen het gezin en ouders zijn steeds meer tijd en energie in de opvoeding van hun kinderen gaan steken. Dit komt op allerlei manieren tot uiting. Anno 1998 kunnen kinderen een lange periode 'kind' zijn, ze hoeven geen bijdrage te leveren aan de inkomsten van het gezin en nauwelijks huishoudelijk werk te doen, ze hebben een grote mate van vrijheid en tussen ouders en kinderen is een omgangswijze ontstaan die zich kenmerkt door gelijkheid en informaliteit.

De huidige positie van kinderen kan worden gezien als een verworvenheid en een verbetering ten opzichte van vroegere perioden, maar de veranderingen hebben ook weer nieuwe problemen opgeroepen. Sommigen zijn dan ook eerder geneigd van achteruitgang dan van vooruitgang te spreken. Op dit moment staat de 'crisis van het gezin' volop in de publieke belangstelling. Die crisis wordt gedefinieerd in termen van een gebrek aan 'normen en waarden', zich uitend in bijvoorbeeld onverschilligheid, egoïsme, vandalisme en criminaliteit van de jeugd. De oorzaak van deze problemen wordt gezocht in het feit dat jongeren te vrij worden gelaten en de gezagsverhoudingen tussen volwassenen en kinderen zoek zijn doordat ouders te veel in beslag worden genomen door hun eigen bezigheden en behoeften, te weinig aandacht aan hun kinderen besteden en hen emotioneel verwaarlozen. Echtscheiding en het buitenshuis werken van moeders zouden hiervan symptomen zijn.

In dit soort kritiek wordt altijd terugverwezen naar het verleden, toen gezinsverhoudingen stabiel en gezagsverhoudingen duidelijker waren, en niet ter discussie stond wie voor de kinderen moest zorgen. Voor de meesten is dat verleden gesitueerd in de jaren vijftig van deze eeuw toen een gezinsvorm zich had uitgekristalliseerd die nu vaak wordt aangeduid als het 'burgerlijke' of het 'moderne' gezin. Over de vorming van dit gezinstype en de plaats van kinderen in dat type gezin gaat dit stuk. Wat zijn de kenmerken van dit nu vaak geïdealiseerde burgerlijk gezin dat

1 De term is afkomstig van de Zweedse pedagoge Ellen Key. Zie hierover Nelleke Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (Amsterdam 1995) 86-87.

in de eerste helft van de twintigste eeuw de overhand kreeg? En waarin verschilde de positie van kinderen toen van die van nu?

Deze vraagstelling zal beantwoord worden door te laten zien hoe rond 1900 onder invloed van economische en politieke ontwikkelingen het proces van 'verburgerlijking' van het gezin een aanvang nam.² In de eerste helft van de twintigste eeuw gingen gezinnen uit burgerij, de nieuwe industriële arbeidersklasse en de oude middenklasse van boeren en andere kleine zelfstandigen meer op elkaar lijken. Het begin van dit proces zal in de volgende paragrafen worden beschreven. Ik zal aandacht besteden aan het burgerlijk gezinsideaal en aan de verbreiding van dat ideaal onder andere sociale groeperingen. Het burgerlijk gezinsideaal kenmerkt zich door de specifieke relatie tussen mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen. Deze aspecten komen in verschillende paragrafen aan de orde. Paragraaf twee gaat over de positie van vrouwen als huisvrouw en moeder, paragraaf drie over het ontstaan van een 'jeugdfase' voor kinderen. In paragraaf vier tenslotte komen de hiërarchische verhoudingen tussen ouders en kinderen aan de orde.

Het burgerlijk gezinsideaal: vrouwen als moeder en opvoeder

Nederland is vanaf de zeventiende eeuw een 'burgerlijke' samenleving geweest. Dit wil zeggen dat niet de adel de dominante groepering was, maar dat de burgerij toonaangevend was, niet alleen politiek en economisch, maar ook qua levensstijl.³ De burgerij vormde natuurlijk geen eenheid, maar was een zeer geschakeerde groepering, variërend van machtige en zeer welvarende kooplieden tot kleine zelfstandige ambachtslieden, handwerkslieden en winkeliers. Kenmerkend voor de burgerij was het sterke 'gezinsideaal', dat in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld tot uitdrukking werd gebracht in geschriften over 'het gelukkige huisgezin'.⁴ In de loop van de negentiende eeuw veranderde de burgerij geleidelijk van samenstelling. De

2 Zie over verburgerlijking van gezinnen Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam/Meppel 1984).

3 Zie Simon Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (New York 1987).

4 Bernard Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding: zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990) 19-60; Els Kloek, 'Huwelijk en gezinsleven tijdens het Ancien Régime', in: Ton Zwaan (red.) *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van middeleeuwen tot moderne tijd* (Amsterdam 1993) 139-164, aldaar 161-163.

industrialisatie bracht een nieuwe groepering van industriële ondernemers naar voren, gedeeltelijk gerecruteerd uit de commerciële burgerij, gedeeltelijk afkomstig uit de kringen van ambachts- en handwerkslieden die door de industrialisatie hun arbeidsterrein zagen inkrimpen. Daarnaast traden nieuwe groepen toe tot de 'burgerij'. Ambtenaren die in het groeiende staatsapparaat werkzaam waren, werknemers in het onderwijs en de gezondheidszorg en een snel groeiende groep van administratieve werknemers in de commerciële en niet-commerciële dienstverlening.

In de levensstijl van de burgerij (of de middenklasse zoals deze groepering in de twintigste eeuw steeds vaker werd aangeduid) nam het gezin een centrale plaats in. Het zeventiende-eeuwse burgerlijke gezinsideaal was rond 1900 nog niet veel veranderd. Wel waren rond de eeuwwisseling grotere groepen in staat om hun gezinsleven ook aan te passen aan dit ideaal.

De kern van het burgerlijk gezinsideaal was de taakverdeling tussen de seksen. Vrouwen hadden hun taak in het huishouden en in de zorg voor de kinderen, mannen hadden als taak te zorgen voor het inkomen van het gezin. Deze rigoureuze taakverdeling hing samen met de steeds verdere scheiding tussen wonen en werken. Tot de negentiende eeuw konden alleen de vrouwen uit de bovenlaag van patriciërs, grote kooplieden en handelaren zich toeleggen op het bestieren van het huishouden; de vrouwen van de minder welvarende kooplieden, van ambachtslieden en winkeliers werkten doorgaans mee in de zaak of het bedrijf van hun echtgenoot en zorgden ondertussen voor huishouden en kinderen. Deze combinatie werd onmogelijk toen bedrijfsarbeid niet meer aan huis, maar in afzonderlijke werkplaatsen, fabrieken en kantoren plaatsvond. Wat in de hogere burgerij al veel langer gebruikelijk was, werd nu veel algemener voor vrouwen uit de gehele middenklasse. Zij werkten niet meer buitenshuis. Dit gold overigens niet alleen voor gehuwde vrouwen; ook voor ongehuwde meisjes uit de burgerij was beroepswerk een schande. Ongehuwde meisjes werden geacht zich voor te bereiden op het huwelijk, gehuwde vrouwen moesten al hun tijd aan de verzorging van man en kinderen wijden. Daarbij werden ze geholpen door (inwonend) huispersoneel. In de rijkere gezinnen waren verschillende soorten huispersoneel werkzaam, in de gewone middenklassegezinnen moest de huisvrouw het meestal stellen met één dienstbode. Huisvrouwen met veel personeel werkten zelf niet mee maar hielden alleen toezicht; als er slechts een dienstmeisje was, moest de vrouw des huizes veel huishoudelijk werk zelf doen.⁵

5 Zie Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 198-203. Rond 1900 beschikte een op de zes huishoudens over een dienstbode, Idem, aldaar 199.

Met de toenemende scheiding van werksferen tussen mannen en vrouwen kwam een sterke 'moederschapsideologie' tot ontwikkeling. Moederschap werd geïdealiseerd en als belangrijkste taak voor vrouwen aangemerkt. Vrouwen waren 'van nature' voorbestemd voor het moederschap, alleen daarin konden zij hun levensvervulling vinden. De specifieke karaktereigenschappen die aan vrouwen werden toegekend, maakten hen bij uitstek geschikt voor hun rol als moeder. Zij waren zacht, liefdevol, meelevend en verzorgend. Deze eigenschappen maakten hen ongeschikt voor de 'harde' buitenwereld, maar waren essentieel voor hun taak 'in de schoot van het gezin'.⁶

In de burgerij was het evenwel gebruikelijk dat dienstpersoneel niet alleen huishoudelijk werk deed, maar ook een deel van de zorg voor kinderen op zich nam. In gezinnen van de hogere burgerij, maar ook bij rijkere boeren was er meestal een kindermisje dat de kinderen verzorgde, met ze at en hen naar bed bracht. In de lagere burgerij, waar veel minder personeel in huis was, deden dienstmeisjes soms ook iets aan de verzorging van de kinderen.⁷

Het feit dat moeders de zorg voor hun kinderen overlieten aan personeel werd steeds sterker afgekeurd. Al aan het einde van de achttiende eeuw had Betje Wolff in haar *Proeve ener opvoeding* (1780) moeders uit de burgerij opgeroepen zelf voor hun kinderen te zorgen en de oproepen aan moeders om dat te doen klonken steeds luider. Artsen drongen erop aan dat moeders hun zuigelingen zelf zouden zogen en verzorgen en dat niet over zouden laten aan bijvoorbeeld minnen of dienstboden. Moedermelk was immers het beste voor de gezondheid van de zuigeling en moederliefde het beste voor de geestelijke ontwikkeling.⁸ Deze oproep stond overigens op gespannen voet met de 'verpreutsing' die met name bij rooms-katholieken was waar te nemen.⁹ Het ontbloten van de borst was in hun ogen schaamtevol en met taboes omgeven. De invloed van personeel op grotere kinderen was niet minder schadelijk. Kinderen zouden van dit 'lagere volk' niet veel goeds leren en met onzedelijke en onbeschaafd gedrag in aanraking komen.

Moeders moesten zich dus zoveel mogelijk zelf met hun kinderen bemoeien. Zij moesten het goede voorbeeld geven en hun kinderen begeleiden naar de

6 Deze term is ontleend aan Henk van Setten, *In de schoot van het gezin* (Nijmegen 1987).

7 Zie hierover Lily Rijswijk-Clerkx, *Moeders, kinderen en kinderopvang* (Nijmegen 1981) 150-159.

8 Myriam Daru, 'Hygiënisering en moralisering van de gezondheidszorg', in: Rineke van Daalen en Marijke Gijswijt (red.), *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 31-52.

9 Zie Dirk Damsma, *Het Hollandse huisgezin* (Utrecht/Antwerpen 1993) 101.

volwassenheid. Door haar liefdevolle optreden zouden de lessen van de moeder ook de meeste indruk op de kinderen maken en zouden die geneigd zijn zich aan de leiding van hun moeder te onderwerpen. Deze opvoedingsidealen, verwoord door artsen, moralisten, pedagogen en later ook psychologen, vonden gehoor. Vrouwen uit de burgerij kregen aan het eind van de negentiende eeuw meer scholing en lazen de pedagogische en psychologische geschriften die voor hen werden geschreven. Ze toonden zich gevoelig voor de adviezen van deskundigen, die hen er tevens op wezen hoeveel plezier er te beleven was aan een warme en intieme omgang met kinderen.

Het burgerlijk gezinsideaal dat hierboven is geschetst verbreidde zich vanaf het einde van de negentiende eeuw ook over bredere lagen van de bevolking en werd meer en meer nagevolgd door leden van de arbeidersklasse. Dit werd mogelijk door de geleidelijke verhoging van de welvaart, waardoor ook hier het belangrijkste kenmerk van het burgerlijke gezin, de scheiding in taken tussen mannelijke kostwinners en huisvrouwen kon worden gerealiseerd.

Uit de officiële statistieken over de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen blijkt dat omstreeks de eeuwwisseling nog geen tien procent van de gehuwde vrouwen in Nederland buitenshuis werkte.¹⁰ Voor vrouwen was het met het verplaatsen van beroepsactiviteiten van huis naar werkplaats en fabriek steeds moeilijker geworden om beroepswerkzaamheden te combineren met huishoudelijk werk en de verzorging van kinderen. Dat kon immers niet meer 'tussen de bedrijven door' geschieden. En de arbeidstijden waren zo lang dat daarbuiten bijzonder weinig tijd overbleef voor het gezin.

De meest gekozen oplossing was dat moeders zich terugtrokken uit reguliere beroepsarbeid en zich uitsluitend gingen toeleggen op huishouden en de verzorging van de kinderen. Dit werd mogelijk toen vanaf het eind van de negentiende eeuw de lonen van volwassen mannen stegen. Vrouwen die al hun tijd aan het huishouden konden besteden, bespaarden ook geld. Ze hoefden geen geld uit te geven voor kinderoppas, hadden tijd om zuinig in te kopen, om kleding zelf te naaien en te verstellen. Een inkomen uit beroepsarbeid woog daar lang niet altijd tegen op.

Maar voor veel arbeidersvrouwen was het inkomen van de man rond 1900 nog altijd niet voldoende om zich geheel uit het arbeidsproces terug te trekken. Zij gingen 'losse' werkzaamheden verrichten die beter met het huishouden waren te

10 Zie voor de cijfers over Nederland, vergeleken met die in ons omringende landen Hetty Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility* (Amsterdam 1993) 190-212.

combineren. Buiten de landbouw werden zij bijvoorbeeld werkster voor een aantal ochtenden of middagen per week, namen naaiwerk aan, gingen wassen en strijken, garnalen pellen, erwten en bonen uitzoeken en groente schoonmaken voor de opkomende blikindustrie. Sommigen hielden kostgangers, begonnen een klein winkeltje of dreven op andere manieren handel. Alleen in bepaalde streken werkten veel gehuwde vrouwen buitenshuis. Dat was bijvoorbeeld het geval in de textielindustrie in Twente. Daar bleven veel meisjes ook na hun trouwen in de fabriek werken.¹¹

Het werken van gehuwde vrouwen kreeg aan het eind van de negentiende eeuw veel aandacht als onderdeel van 'de sociale kwestie'. Arbeid van gehuwde vrouwen werd als schadelijk gezien voor de gezondheid van de vrouwen zelf, nadelig voor de verzorging en opvoeding van de kinderen en slecht voor mannen die door een ongezellig gezinsleven het huis uitgejaagd zouden worden en hun heil in de kroeg zouden zoeken. Het grootste bezwaar tegen het werken van gehuwde vrouwen richtte zich op de gevolgen voor kinderen. De gezondheidstoestand van kinderen kon alleen maar gebaat zijn bij moeders die alle tijd en aandacht aan hun kinderen gaven. Zuigelingen- en kindersterfte zouden daardoor tegengegaan kunnen worden. Ook de materiële en pedagogische verwaarlozing van kinderen zouden kunnen verminderen door moeders die meer tijd hadden voor lichamelijke verzorging, zich meer met hen bemoeiden en hen minder zonder enig toezicht op straat lieten zwerven.¹²

Discussies over de voor- en nadelen van de arbeid van gehuwde vrouwen vielen steeds vaker uit ten gunste van het thuisblijven van vrouwen, niet alleen bij burgerlijke groeperingen, maar ook binnen de arbeidersbeweging. Herhaaldelijk werden plannen geopperd om te komen tot een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen, maar uiteindelijk kwam het alleen tot een arbeidsverbod voor gehuwde ambtenaressen. Wel werden in de Arbeidswetten van 1889 en 1919 de werktijden van vrouwen beperkt en kwamen er bepalingen tegen zondags- en nachtarbeid. In deze bepalingen werd geen onderscheid gemaakt tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen. Maar zowel de vakbeweging, de socialistische beweging als ook de ondernemers waren vooral gekant tegen de arbeid van gehuwde vrouwen, omdat het gezinsleven hiervan schade zou ondervinden en de kinderen hiervan de dupe zouden zijn.

11 Vgl. De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 54-55; Pott-Buter, *Facts and fairy tales*, 192.

12 W.N. Schiltstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw* (Amsterdam 1940) 124-137; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 61-66.

Het burgerlijk gezinsideaal was rond 1900 dus ook in arbeidersmilieus aanvaard en werd ook daar zoveel mogelijk nagevolgd. Arbeid van gehuwde vrouwen was niet meer vanzelfsprekend maar alleen nog gerechtvaardigd wanneer dat economisch strikt noodzakelijk was. Vrouwen bleven waar mogelijk thuis en zorgden voor huishouden, man en kinderen. Die zorg was in eerste instantie nog sterk 'materieel' gericht: voldoende voeding en kleding, er schoon en netjes bijlopen. Het idee dat kinderen niet alleen lichamelijke zorg en aandacht nodig hebben, maar dat zij ook psychologische aandacht verdienen, een idee dat in de burgerij ingang had gevonden, was nog geen gemeengoed. Artsen, pedagogen, psychologen en andere commentatoren wezen daar wel op, maar de materiële condities waaronder arbeidersgezinnen leefden, waren nog niet van dien aard dat voor deze opvattingen veel belangstelling bestond.¹³

Het burgerlijk gezinsideaal drong nog langzamer door bij boeren en kleine middenstanders; en als dit ideaal hier al leefde was het nog altijd moeilijk om aan dit ideaal te voldoen. In de agrarische sector en in middenstand was het vanzelfsprekend dat man en vrouw samen in het bedrijf werkzaam waren. Mannen en vrouwen verrichtten weliswaar verschillende werkzaamheden, maar beiderlei taken waren onontbeerlijk in het bedrijf. In de tweede helft van de negentiende eeuw was het op de grote akkerbouwbedrijven, zoals in Groningen en Zeeland niet meer gebruikelijk dat de vrouw meewerkte op het bedrijf. Zij volgden de 'burgerlijke' leefwijze en legde zich uitsluitend toe op de bestiering van het huishouden. Maar onder de zelfstandigen met wat kleinere bedrijven bleven vrouwen als meewerkende echtgenoten actief tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Hun werk kon niet gemist worden omdat er te weinig geld was voor personeel.¹⁴ Dit betekende dat huishoudelijk werk en bedrijfsarbeid hier nog op een zelfde manier door elkaar liepen als in voorgaande eeuwen gebruikelijk was onder boeren, middenstanders en arbeiders in de huisnijverheid. Vrouwen hielden zich veel minder exclusief bezig met hun kinderen dan in de burgerij gebruikelijk was en nu ook in arbeidersmilieus doordrong: verzorgen en oppassen gebeurde tussen de bedrijven door. En, zoals we hierna zullen zien, juist in deze milieus bleven kinderen het langst bijdragen aan de gezinseconomie.

13 Vgl. J.H. Gunning, *Over de opvoeding in het huisgezin. Eene lezing voor arbeiderskringen* (Amsterdam 1903); H. Schulz, *De moeder als opvoedster* (Amsterdam 1908). In het aan de SDAP gelieerde blad *De proletarische vrouw* werd regelmatig aandacht geschonken aan een juiste opvoeding voor arbeiderskinderen.

14 Zie over vrouwen werkzaam in eigen bedrijf Pott-Buter en Tijdens (red.), *Vrouwen, leven en werk*, 220-230.

De uitbreiding van 'jeugdland'¹⁵

Voor hedendaagse jongeren zijn de leeftijdgenoten een belangrijk referentiepunt. In hoge mate bepalen zij de smaak in kleding, uiterlijk en muziek, in uitgaan en andere vrijetijdsbestedingen. Kinderen maken op steeds jongere leeftijd deel uit van een 'jongerencultuur' waarover ouders weinig meer hebben te zeggen. Klachten over de jeugd van tegenwoordig hebben vaak betrekking op de materialistische instelling van jongeren. Zij zouden elkaar stimuleren zoveel mogelijk consumptiegoederen te verwerven, daartoe overigens ook aangezet door de commerciële 'jongerenindustrie' die hier een koopkrachtig publiek heeft gevonden. Ouders besteden ook veel geld aan hun kinderen, niet alleen voor hun consumptieve uitgaven, maar ook voor bijvoorbeeld scholing. Voor ouders zijn kinderen een 'kostenpost' geworden waar geen inkomsten tegenover staan.

Voor grote groepen ouders was dat in de vorige eeuw nog anders. Veel kinderen gingen na verloop van tijd aan het werk en ondersteunden met hun inkomsten het gezin. Hoewel cijfers daarover niet bestaan, is het aannemelijk dat in voorgaande eeuwen alleen ouders uit de hoogste sociale milieus veel geld in hun kinderen investeerden zonder dat zij later konden rekenen op een financiële tegenprestatie. In de negentiende eeuw werd evenwel het idee veel algemener dat kinderen niet behoorden te werken en voor ouders geen bron van inkomsten moesten zijn, maar dat zij recht hadden op een 'onbezorgde kindertijd' vrij van volwassen verantwoordelijkheden. Dat idee, dat in de hoogste kringen al lang in de praktijk was gebracht, werd nu ook werkelijkheid voor een veel bredere groepering van kinderen uit de burgerij.

Ouders die hun kinderen wilden toerusten voor een goede maatschappelijke positie voelden zich meer en meer gedwongen hun in elk geval een behoorlijke opleiding te geven met alle daaraan verbonden kosten. Voor burgerlijke groeperingen was het weliswaar niet nieuw om hun kinderen naar school te sturen, maar in de loop van de negentiende eeuw werd de schoolopleiding langduriger en werd scholing voor meer jongeren uit de burgerij als een vereiste gezien. De zich wijzigende beroepenstructuur ging gepaard met nieuwe eisen waarvoor vaardigheden gevraagd werden die via een opleiding verworven konden worden. Ouders uit de industriële burgerij, de opkomende nieuwe middenklassen en de grote heren-

15 Het begrip 'jeugdland' is ontleend aan Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* (Meppel 1975).

boeren die hun kinderen voortgezet onderwijs lieten volgen, zochten een vorm van onderwijs dat hun kinderen beter zou voorbereiden op de beroepspraktijk in handel, industrie en gemoderniseerde landbouw dan de bestaande scholen. Na een hervorming van het lager-onderwijsstelsel in de eerste helft van de negentiende eeuw werd na 1850 het voortgezet onderwijs op de helling gezet. De Franse school werd vervangen door de HBS, die zich in het lesprogramma vooral richtte op functies in de nieuwe industriële samenleving. De Latijnse school werd vervangen door het gymnasium, dat voorbereidde op de universiteit. Aanvankelijk was al dit onderwijs alleen bestemd voor jongens, maar geleidelijk gingen ook meisjes voortgezet onderwijs volgen. Daartoe werd ook een afzonderlijk schooltype in het leven geroepen: de MMS (middelbare meisjesschool). Voor kinderen uit de lagere burgerij waren de Mulo, de ambachtschool en later de huishoud- en industriescholen de geëigende vormen van onderwijs.¹⁶

Verlenging van de onderwijsperiode betekende een stijging van de opvoedingskosten van kinderen. Dit was volgens Banks een van de redenen waarom ouders in de negentiende-eeuwse burgerij tot geboortenbeperking overgingen.¹⁷ Zij wilden hun kinderen zo goed mogelijk toerusten voor de eisen van de samenleving, maar konden zich dat alleen veroorloven als ze hun kindertal beperkten.

Rond 1900 volgden vrijwel alle kinderen uit de burgerij een aantal jaren voortgezet onderwijs. Ze verkeerden daardoor gedurende een lange periode tezamen met andere kinderen in leeftijdshomogene groepen. Kinderen en jongeren kregen zo een eigen leven, afgezonderd van volwassenen. Volwassenen zagen deze periode als een periode van voorbereiding, die specifieke eisen aan de opvoeding stelde. Jongeren moesten weggehouden worden van de wereld der volwassenen en zelfs zoveel mogelijk onwetend worden gelaten over zaken waaraan ze 'nog niet toe' waren, zoals seksualiteit. Jongeren hadden geen maatschappelijke verantwoordelijkheden, maar moesten zich door lichamelijke en geestelijke ontwikkeling voorbereiden op hun latere plaats in de maatschappij.¹⁸

Deze 'jeugdfase' leverde echter ook weer nieuwe problemen op. Het ontbreken van verantwoordelijkheid, de voortdurende omgang met leeftijdgenoten en de afstand tot de volwassen wereld ging gepaard met een specifieke psychologi-

16 Ph.J. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen 1964). Zie over het onderwijs voor meisjes, Pott-Buter en Tijdens (red.), *Vrouwen, leven en werk*, 112-113.

17 J.A. Banks, *Prosperity and parenthood* (Londen 1954).

18 Zie over het ontstaan van de puberteit, Christien Brinkgreve en Ali de Regt, 'Adolescentie als opgave. Ontwikkelingen in een levensfase', in: Ineke van der Zande (red.), *Het is meisjes menens* (Amersfoort 1991) 15-35.

sche ontwikkeling die met een nieuwe term 'adolescentie' of 'puberteit' werd genoemd. Dit zou een periode van grote onzekerheid en heftige gemoedsschommelingen zijn die snel uit de hand kon lopen als opvoeders hieraan niet op een verstandige manier leiding gaven. Ouders waren niet alleen in staat die leiding te geven. Jongeren hadden ook volwassenen buiten het gezin nodig die hen begrepen, en die hen activiteiten aanboden waarin ze hun behoefte aan intimiteit en avontuur konden uitleven. De jeugdbeweging, zoals de padvinderij, was een poging om de burgerlijke jeugd zo'n plek te verschaffen en hen tegelijkertijd te binden.¹⁹

Voor arbeidersjongeren waren de problemen rond 1900 nog van geheel andere aard. Ook zij gingen aan het eind van de negentiende eeuw vrijwel allemaal naar school. De Leerplichtwet van 1901 bracht daarin niet zoveel verandering. Het onderwijs van arbeiderskinderen ging echter meestal niet verder dan de lagere school. Voortgezet onderwijs op ambachts- en later huishoudscholen was alleen voor de kinderen van geschoolde arbeiders weggelegd. Ongeschoolde arbeiders konden het zich niet veroorloven hun kinderen na hun twaalfde nog op school te laten. Zij zagen daar ook niet de voordelen van. Voor het werk dat zij zelf deden en waarvan ze verwachtten dat hun kinderen het zouden gaan doen, was immers een opleiding nog niet nodig.

De meeste arbeiderskinderen gingen dan ook, anders dan hun leeftijdgenootjes uit de burgerij, op hun twaalfde jaar aan het werk. Het Kinderwetje Van Houten (1874) had het werk van kinderen beneden twaalf jaar in fabrieken en werkplaatsen verboden. De Arbeidswet van 1889 verscherpte de bepalingen en voerde beperkingen in voor kinderen tussen twaalf en zestien jaar. Kinderen mochten nu bijvoorbeeld niet langer dan elf uur werken. Maar belangrijker nog was het instellen van een Arbeidsinspectie die controle uitoefende op de naleving van de voorschriften. In 1911 werd de leeftijdsgrens voor het arbeidsverbod verhoogd naar dertien jaar, in 1919 naar veertien jaar. Toen werden ook de huishoudelijke en persoonlijke diensten onder de wet gebracht.²⁰

In de meeste delen van Nederland werkten kinderen die pas van school kwamen niet in fabrieken, maar vonden werk als hulpjes bij een bakker, slager of melkboer, leerden een ambacht, deden allerlei losse karweitjes en werkten in de landbouw. Meisjes werkten vooral als dienstmeisje of winkelmeisje. Alleen in echte

19 Zie hierover John Gillis, *Youth and history* (Londen 1974); Ger Harmsen, *Rode en blauwe jeugd* (Nijmegen 1975); Peter Selten, 'Jeugdbeweging, protest en aanpassing', in: *Comenius* (1981) 285-298.

20 Zie *Kinderarbeid in Nederland* ('s Gravenhage 1988) 7-9.

fabriekssteden, zoals in Enschede en Maastricht was fabriekswerk ook voor kinderen normaal.

Het geld dat jongeren met hun werk verdienden gaven ze thuis af, tenzij ze, zoals dienstmeisjes die nog vaak intern waren, niet meer bij hun ouders woonden. Het was normaal dat kinderen hun hele loon aan hun moeder gaven en in ruil daarvoor wat zakgeld kregen. In de fabriekssteden kwam evenwel een nieuw patroon naar voren, waarbij kinderen niet hun hele loon aan hun ouders afdroegen, maar een vast bedrag aan kostgeld betaalden en de rest van het geld zelf mochten houden. Ze konden dit besteden aan uitgaan en kleding, en de oudere kinderen konden hiervan sparen voor hun uitzet. Voor ouders betekende het kostgeldsysteem machtsverlies en ze waren er dan ook meestal niet voor geporteerd. Conflicten over het systeem van afdracht deden zich voor, maar het merendeel van de jongeren bleef tot de Tweede Wereldoorlog het hele loon afdragen. Alleen wanneer jongeren verkering kregen, vonden sommige ouders het redelijk dat hun kinderen kostgeld gingen betalen.²¹

Of kinderen nu hun hele loon afdroegen dan wel kostgeld betaalden, voor hun ouders betekende hun loon een welkome aanvulling van de gezinsinkomsten. De door Rowntree al in 1902 opgemerkte 'armoedecyclus' verwees naar het feit dat het inkomen van arbeidersgezinnen een bepaalde fluctuatie vertoonde. Als aan het begin van het huwelijk beide partners werkten, was het inkomen relatief goed. Bij de geboorte van de kinderen trok de vrouw zich terug van de arbeidsmarkt en daalde het gezinsinkomen. Het inkomen steeg weer als de kinderen ouder werden en gingen verdienen. Met een paar werkende kinderen kon een arbeidersgezin een welvaartspeil bereiken dat daarvoor ondenkbaar was. Als de kinderen echter het huis verlieten, daalde het inkomen weer en als ouders door ouderdom niet of nauwelijks meer konden werken, vervielen zij vaak tot armoede.²²

Boerenkinderen en kinderen van kleine zelfstandigen leverden rond 1900, net als hun moeder, nog een substantiële bijdrage aan de gezinseconomie in de vorm van arbeidskracht. Voor deze kinderen was het normaal dat zij hun ouders op het land, in de werkplaats of de winkel hielpen. Schoolbezoek moest, zeker bij kinderen van kleine boeren, vaak wijken voor werkzaamheden in het bedrijf die gaan uitstel duldden. Het was daarom geen wonder dat rond de eeuwwisseling het schoolbezoek nog altijd seizoensgebonden was. In het oogstseizoen bleven niet alleen de kinderen

21 Over het betalen van kostgeld en de veranderingen daarin: Ali de Regt, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden* (Amsterdam 1993) 52-74.

22 B. Seebohm Rowntree, *Poverty: a study of town life* (Londen 1902).

van boeren zelf, maar ook die van landarbeiders thuis om op het land te werken.²³ Net als de stedelijke ongeschoolde arbeiders zagen ook deze ouders de voordelen van onderwijs niet opwegen tegen de nadelen.

De verlengde jeugdfase die voor kinderen uit de burgerij gebruikelijk was, was dus rond 1900 nog niet toegankelijk voor kinderen uit lagere sociale milieus. Zij werden nog op veel jongere leeftijd in het volwassen leven ingelijfd, en moesten aan plichten voldoen die hen meer op één lijn met de volwassenen stelden. Zij hadden minder 'vrije ruimte' om jong te zijn en van hun jeugd te genieten. Daar stond tegenover dat ze niet langer als kind behandeld werden, maar dat ze gewaardeerd werden om hun bijdrage aan het gezin en dat dit hun een zekere status verschaftte.

Na de Eerste Wereldoorlog ging onderwijs, en daarmee verlenging van de jeugdfase, tot de mogelijkheid van steeds meer jongeren behoren. Maar pas na de Tweede Wereldoorlog was 'jeugdland' voor vrijwel alle minderjarige jongeren weggelegd. De puberteitsfase met alle daaraan verbonden problemen was nu algemeen geworden. Het ideaal van de 'vrije ruimte' voor jongeren was bereikt. Wel betekende dit dat jongeren hun maatschappelijk nuttige positie hadden verloren.

Een bevelshuishouding: hiërarchische relaties in het gezin

In gezinssociologische literatuur zijn de termen 'bevelshuishouding' en 'onderhandelingshuishouding' tegenwoordig gemeengoed.²⁴ Deze begrippen verwijzen onder meer naar een verandering in de manier waarop gezinsleden met elkaar omgaan. In een 'bevelshuishouding' worden vaste regels opgelegd waaraan 'minderen', zoals vrouwen en kinderen, zich moeten houden, in een onderhandelingshuishouden zijn regels flexibeler en komen tot stand in een proces van wederzijdse onderhandeling waarin alle partijen hun stem kunnen laten horen.

Tegenwoordig geldt een onderhandelingshuishouden tussen ouders en kinderen als het ideaal en is in veel gezinnen ook min of meer de praktijk. Tegelijkertijd klagen veel mensen over het ontbreken van gezagsrelaties waardoor ouders geen greep meer op hun kinderen hebben en kinderen zich niet meer

23 Hans Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw* (Amsterdam 1986) 162-167.

24 De termen zijn geïntroduceerd door Abram de Swaan, 'Uitgaansbeperkingen en uitgaansangst', in: *De Gids*, 8 (1979) 5-31.

onderwerpen aan de voorschriften van hun ouders. Zij kijken met weemoed terug naar een tijd toen 'traditionele' gezagsverhoudingen nog bestonden en de autoriteit van ouders niet ter discussie stond.

Rond de eeuwwisseling kenden alle gezinnen, onafhankelijk van het sociale milieu, een bevelshuishouding. Mannen waren, ook formeel, het hoofd van het gezin en hadden de macht over hun vrouw en kinderen. Tot 1905 hadden vaders de alleenmacht over hun kinderen en konden zij beslissen wat er met hen moest gebeuren. In dat jaar trad de wet in werking die de 'vaderlijke' macht veranderde in 'ouderlijke' macht. Mannen moesten nu de macht met hun echtgenote delen, een uitdrukking van de gegroeide macht van vrouwen.

Niet alleen formeel, maar ook in de praktijk waren de verhoudingen tussen ouders en kinderen hiërarchisch. Kinderen waren zolang ze thuiswoonden onderworpen aan het gezag van hun ouders. Kinderen spraken hun ouders aan met 'U' en 'Uw', en mochten niet tegenspreken. Brutaliteit tegen ouders was een zwaar vergrijp. Zij werden geacht te doen wat hun ouders zeiden en naar de mening van de kinderen werd weinig geluisterd. Gehoorzaamheid was een van de belangrijkste deugden. In de opvoedingswaarden die door pedagogen werden uitgedragen, stond gehoorzaamheid hoog op de ranglijst.²⁵ Hoe men vond dat gehoorzaamheid moest worden afgedwongen, varieerde naar de achtergrond van de opvoedkundigen. De meesten benadrukten dat een zachtmoedig en begripvol optreden de beste resultaten boekte en dat met hardheid en strengheid niet zoveel werd bereikt: men moet het boompje voorzichtig buigen. Pedagogen van streng protestants-christelijke huize waren voor een wat harder optreden, waarin lichamelijke straf weliswaar niet als eerste moest worden gebruikt, maar toch ook niet mocht worden geschuwd.²⁶

Hoewel moeders een centrale rol in de opvoeding toebedeeld hadden gekregen en werden geprezen om de liefdevolle omgang met hun kinderen, bestond ook de vrees dat zij te zacht en slap jegens hun kinderen optraden. De disciplineerende rol van de vader kon alleen daarom al niet gemist worden. Vaders, die in alle sociale klassen steeds vaker buitenshuis werkten, bemoeiden zich weliswaar weinig met de dagelijkse verzorging en opvoeding, maar zij waren wel de uiteindelijke gezagsdragers die waar nodig straffend optraden. Alleen in de gezinnen van boeren en middenstanders waren de meewerkende kinderen nog voortdurend in de nabijheid van vader of moeder en was ouderlijke discipline direct verbonden met de eisen die het werk stelde.

25 Nelleke Bakker, *Kind en karakter* (Amsterdam 1995) 245.

26 Bernard Kruithof, 'Familie duurt een mensenleven lang', in: Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin*, 312-339, aldaar 321-324; Bakker, *Kind en karakter*.

Ouders bepaalden in hoge mate hoe de toekomst van hun kinderen eruit zou zien: zij beslisten of en zo ja naar welke school kinderen gingen en kozen vaak het beroep waarin hun kinderen werkzaam zouden worden. Ook op het gebied van het kiezen van een huwelijkspartner speelden ouders een belangrijke rol. De keuze was weliswaar vrij en idealiter volgden kinderen bij die keuze hun eigen hart, maar bij de burgerij zagen de ouders er scherp op toe dat de partnerkeuze in overeenstemming was met overwegingen van bezit en stand. Dit gold overigens in niet mindere mate bij boerengezinnen, waar het kiezen van een juiste partner doorslaggevend voor de toekomst van het bedrijf kon zijn.²⁷ In de arbeidersklasse hadden ouders minder controle op de partnerkeuze. Arbeidersjongeren konden veel minder scherp in het oog worden gehouden dan jongeren uit de burgerij en veel minder dan bij de burgerij konden ouders uit de arbeidersklasse ervoor zorgen dat hun kinderen met 'geschikte' partners in aanraking kwamen. Daar kwam bij dat zij niet, zoals boeren en andere vermogensbezitters, via het overdragen van bezit dwang op hun kinderen konden uitoefenen.

Ook op andere gebieden was het voor ouders uit de arbeidersklasse moeilijker om hun gezag te handhaven. Naarmate hun kinderen ouder werden, gingen werken en hun loon thuis afdroegen, versterkten zij hun machtspositie tegenover hun ouders. Ze konden in ruil voor hun loon meer vrijheid eisen, bijvoorbeeld om zaterdags of zondags uit te gaan, en om een deel van hun loon aan uitgaan of kleding te besteden. Als ouders weigerden, konden de kinderen dreigen het huis uit te gaan. Burgerlijke commentatoren zagen dit met lede ogen aan, en riepen de ouders op hun kinderen in toom te houden. Maar anderzijds veroordeelden pedagogen ouders die hun kinderen nog lijfstraffen gaven. Slaan zou contraproductief werken en ouders moesten leren om hun kinderen op een meer psychologische manier te disciplineren.²⁸

Vergeleken met tegenwoordig waren ook arbeidersjongeren echter heel sterk onderworpen aan het ouderlijk gezag. De vrijheid die ze konden opeisen was vanuit hedendaags standpunt bezien maar heel betrekkelijk. Thuiswonende kinderen hadden weinig in te brengen, ze hadden te doen wat hun ouders voor hen beslisten en hadden toestemming nodig om hun tijd buiten het gezin door te brengen.

Natuurlijk slaagden lang niet alle ouders erin hun gezag ook daadwerkelijk uit te oefenen. Met name in steden en streken waar grote groepen jongeren buiten de

27 Ali de Regt, 'Huwelijk en geld', in: *Geld & goed. Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis*, 17 (Amsterdam 1997) 13-33, aldaar 18-19.

28 Zie Gunning, *Over de opvoeding in het huisgezin*; Schulz, *De moeder als opvoeder*.

gezinssfeer arbeid verrichtten, waren ze gedurende de gehele dag onttrokken aan het ouderlijk toezicht. Klachten over luidruchtigheid en onzedelijkheid van de arbeidersjeugd waren dan ook al vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw niet van de lucht. Na de Eerste Wereldoorlog werd de bezorgdheid over de 'massajeugd' groter. Jongeren kregen meer vrije tijd en hun verdiensten namen toe. Ze brachten een deel van hun tijd door op straat of in cafés en danshuizen en betoonden zich weinig toegankelijk voor de bemoeienis van jeugd- en jongerenwerkers die hen met 'opvoedende' activiteiten trachtten te vermaken en te verheffen.²⁹ De jeugdbeweging die een deel van de burgerlijke jeugd aan zich bond, was voor deze werkende jongeren weinig aantrekkelijk, want 'kinderachtig'.

Aan het eind van de negentiende eeuw ging de overheid zich meer met het gezinsleven van de lagere klassen bemoeien. De opvoedende activiteiten van particuliere verenigingen die al in het begin van de negentiende eeuw hun werkzaamheden jegens criminele en verwaarloosde kinderen aanvatten, ontbeerden het dwingende karakter dat de overheid daaraan kon geven. De Kinderwetten die in 1905 in werking traden, voorzagen in maatregelen tegen ouders die hun greep op hun kinderen hadden verloren of hun kinderen zodanig verwaarloosden dat de kinderen voor galg en rad dreigden op te groeien. Ouders kunnen sindsdien uit de ouderlijke macht worden ontzet of ontheven. De kinderbescherming nam dergelijke maatregelen 'in het belang van het kind' maar ook in het belang van de maatschappij. Verwaarloosde kinderen zouden gemakkelijk criminele kinderen kunnen worden en de overheid zag het tot haar taak om te zorgen dat dit niet gebeurde. De Kinderwetten betekenden een aantasting van het vaderlijk gezag. Dit was een voor die tijd vergaande maatregel, die dan ook bij confessionele groeperingen die het vaderlijke gezag 'van god gegeven' zagen, veel weerstand opriep.³⁰

Discipline, gezag en gehoorzaamheid waren de kernbegrippen in de verhouding tussen ouders en kinderen. Dit sloot niet uit dat ouders, en met name moeders op een liefdevolle manier met hun kinderen omgingen, maar ouders waren

29 Zie bijv. *Verslag van de staatscommissie tot onderzoek naar de ontwikkeling van jeugdige personen van 13 tot 18 jaar* ('s Gravenhage 1919); Peter Selten, 'Massajeugd, een nieuw fenomeen?', in : F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm* (Amersfoort/Leuven) 131-142.

30 Over het ontstaan van de kinderbescherming is heel veel geschreven. Zie bijvoorbeeld Piet de Rooij, 'Kinderbescherming in Nederland', in: Bernard Kruijthof, Jan Noordman en Piet de Rooij (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding. Bronnen. Onderzoek*. (Nijmegen 1982) 105-126; Adri van Montfoort, *Het topje van de ijsberg* (Utrecht 1994).

de baas, kinderen wisten dat en onderwierpen zich aan het ouderlijke gezag. Dat was vanzelfsprekend en stond nog niet ter discussie.

Conclusie

De zorg om de jeugd die tegenwoordig vooral draait om een gebrek aan 'normen en waarden' als gevolg van een overdaad aan vrijheid en een gebrek aan disciplineren, had aan het begin van deze eeuw een heel ander karakter. Toen betrof de zorg in de eerste plaats de arbeidersjeugd. Twee problemen traden hierbij op de voorgrond: Moeders die zich door economische nood gedreven gedwongen zagen buitenhuis te werken en daardoor hun kinderen niet de lichamelijke verzorging en psychologische aandacht konden geven die ze behoefden. Kinderen die in plaats van naar school te gaan en een 'gelukkige' kindertijd door te maken, op veel te jonge leeftijd gedwongen waren volwassen taken op zich te nemen.

Het 'burgerlijk' gezin was het voorbeeld waarnaar gezinnen werden beoordeeld. Moeders moesten thuis de kinderen alle zorg en aandacht geven die ze nodig hadden, vaders moesten buitenshuis de kost verdienen, maar wel als voorbeeld en gezagsfiguur een belangrijke plaats in het gezin innemen, kinderen moesten naar school en zich temidden van leeftijdgenoten voorbereiden op het volwassen leven. Naar dit gezinsideaal, dat bij de negentiende-eeuwse burgerij realiteit was geworden, gingen in de eerste helft van de twintigste eeuw ook andere sociale groepen zich richten.

Deze nieuwe gezinsconstellatie bracht weer nieuwe problemen met zich mee. De puberteit werd een problematische fase, een periode van 'Sturm und Drang' waarin jongeren niet alleen hun ouders last bezorgden, maar waarin ze ook zelf met allerlei psychische problemen kampten waarmee ouders soms geen raad wisten. Deze problemen konden nog versterkt worden door de vaak autoritaire verhouding tussen vaders en hun kinderen waaronder met name jongens leden. De arbeidersjeugd die geleidelijk een wat uitgebreidere jeugdperiode kreeg, had haar eigen problemen. Deze jongeren waren niet altijd bereid hun grotere vrijheid te gebruiken zoals burgerlijke groepen zich dat wensten. Hun gedrag strookte soms niet met de normen die aan het gedrag van de jeugd werden gesteld.

Kortom: de 'verburgerlijking' van het gezinsleven leidde tot veranderingen in de positie van jongeren. Maatschappelijk gezien bleven ze langer kind. Dit betekende dat ze meer bescherming kregen, maar dat de stap naar de volwassenheid groter en moeilijker werd.